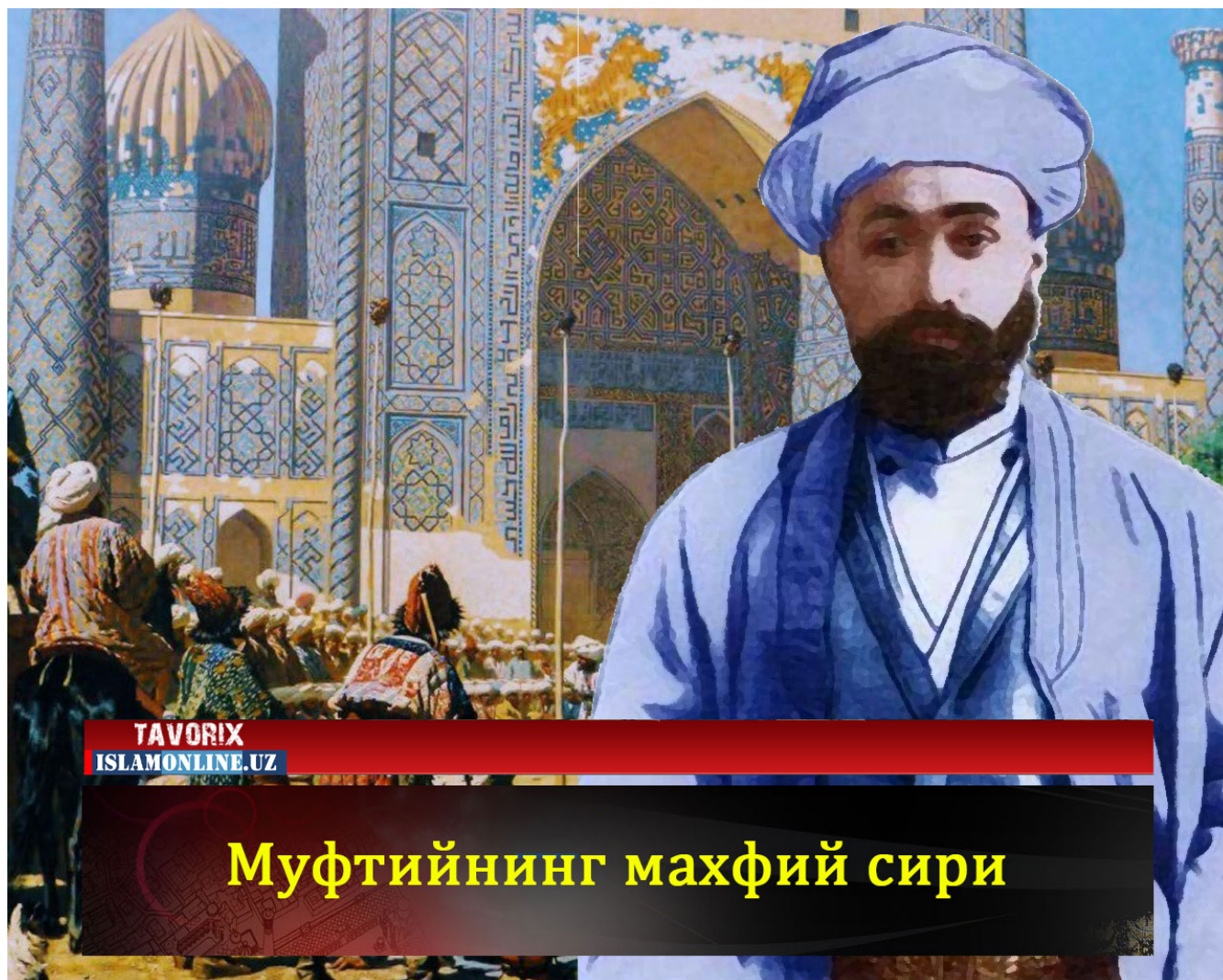

Муфтий хазратлари, гарчи ўз ватанидан четга чикиб, олис ўлкага шайланганини сир тутса-да, айгокчилар унинг сафаридан хабар топиб, миршаблар ёрдамида ушлаб олишди. Муфтий камокка олингач, ноилож тақдирнинг ёзиги шу эканини англади. Бирок умиди батамом сўниб, ўлдириб юборишади, деб сира ҳам ўйламасди. Ахир, уни кимсан — Америка президенти кутаётган эди-да!..

РАКИБИ КЎП МУФТИЙ

XX аср бошларида Туркистонда кечган жаидчилик ҳаракатини Бехбудий хазратларисиз

тасаввур килиш кийин. У жаидча мактаблар очиб, ўзи дарслик ёзган буюк мураббий, матбуотимиз ва адабиётимиз ривожига катта хисса қўшган, ўзбек драматургиясига асос солган адиб, исломий эътиқодли уламо бўлган. Ўша дамларда Махмудхўжа Бехбудий Самарканднинг муфтийи бўлиб ҳам фаолият кўрсатган эди.

Ана шундай уламнинг, табиийки, ракиблари кўп бўлиб, улар факат рус мустамлакачиларигина эмас, жохил ва мутаассиб уламлар ҳам эди. Муфтий хазратлари мустамлакачиларнинг шовинистик муносабатларини қўл остидаги халқни қўлдан чиқармаслик ниятида қилинаётган ҳаракат деб билар, аммо мутаассиб муллаларнинг жохиллигини кўриб...

Хуллас, мутаассиблар муфтий Махмудхўжани ўзларига ракиб деб билар, улар ҳар қанақа янгиликка қарши эдилар. Улар ҳатто 1914 йилнинг 3 январ куни Самарканддаги Улугбек мадрасасида жума кунги намозда ваъз ўқиб, аҳли муслимга: «Усули жаидчиларнинг ва русча ўқитмокка ташвиқ килатургонларнинг кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жаид мактабига берса, ўзи кофир, хотини талок» бўлиши ҳақида қатъиярардилар. Табиийки, бу ҳуруфот тезда «миш-миш» шаклида бутун Туркистон бўйлаб «бола»лади.

Бехбудий хазратлари қуюниб, мутаассибларга жавоб сифатида «Ойна» журналининг 1914 йил 12-сонида «Фавқулудда тақфир» номли мақоласини чоп эттирди.

Хуллас, авомга жаидчилик моҳиятини тушунтираётган бир пайтда ҳуруфотчиларнинг бу қиликлари ортиқча эди. Бехбудий ана шундай кийин вазиятда ўлкамизда жаид мактаблари, нашриёт, кутубхона, газета ва журналлар очишни йўлга қўя олган, ракиблари кўп уламо эди.

МУРОСАСИЗ КУРАШ

Ғарчи Саййид Олимхон Петербургда ўқиб, Россия ва дунёда кечаётган сиёсий бўҳронлардан хабардор бўлса-да, 1910 йил тахтга ўтиргач, арқони давлат ишларини бойликка муқассидан кетган амалдорлар ва мутаассиб рухонийлар ихтиёрига бериб, ўзи қўпинча ҳаётини маишатбозлик билан ўтказди.

Бехбудий хазратлари Шарқда ҳамон довриги баланд Бухорои шарифдаги мутаассибона бошқарув услуби, тараккиётдан орқада қолиб, ўлкада яна жоҳилият замонининг қайтадан бошланишидан ҳавфсирарди. Айниқса, «Ёш бухороликлар»дек тараккийпарвар қуч атрофидаги қишларнинг амир томонидан зиндонга ташланиши, қатл этилиши Бехбудийни қаттиқ қайғуга соларди.

Бехбудийнинг «ёш бухороликлар» билан алоқаси борлигини яхши билган Саййид Олимхон эса уни ўзининг ашаддий рақиби, деб биларди. Хусусан, Самарканддаги қозихоналарда мирзалик, қозилик, муфтийлик қилган Бехбудийнинг жаид мактаблари, театр труппалари очиш бўйича қилаётган ишлари, нафакат Туркистон, балки Россиядаги матбуот нашрларида қосилган мақолалари унинг номини бу пайтда анча машҳур қилганди. Арабистон, Миср, Туркия синғари шарқ давлатларини кезган Бехбудий қоят обрў-эътиборли қиши саналарди. Ҳатто 1907 йили Самаркандга қелган жаидчилик ҳаракатининг асосқиси Исмоил Ғаспиралининг Бехбудийникида меҳмон бўлгани унинг

номини янада машхур қилиб юборди. Буларнинг бари Саййид Олимхонга яхши маълум бўлиб, ана шундай обрўли зотнинг «ёш бухороликлар»ни қўллаб-қувватлаётгани амирга ёқмасди. Айниқса, сиёсий воқеалар «қозони» қайнаган 1917 йилга келиб, ҳатто, русияликларнинг ҳам у билан муросага бораётгани амирнинг шабини келтирди. Амир ўз тахтини қўлатмоқчи бўлаётган «ёш бухороликлар» ортида Бехбудий турмаётганмикан, деган ҳаёлга борди.

Бу вақтда Самарқанд Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли вилоят бўлиб, сиёсий уйғониш авж олган вазиятда Бехбудий жамоат аربоби сифатида ҳам машхур кишига айланди.

Мустамлака амирлик ҳукмдори Олимхон шундай вазиятда бир гуруҳ туркистонликларни Бухорода қабул қилди. 1917 йилнинг апрелида бўлган учрашувда Бехбудий ҳам иштирок этган. Қизиги шундаки, расмий қабул маросимида амир Олимхон ҳатто гуруҳдаги барча туркистонликлар билан қўл бериб сўрашади, аммо Бехбудийга қўл бермай, эътиборсизлик кўрсатади. Бу ҳолатнинг сабаби ҳам Бехбудий «ёш бухороликлар» билан маслақдошлигида эди.

Айнан Бухорода бўлиб, амирнинг қабул маросимида ўзини тутиши, амалдорларнинг мутаассибона қарашларини, умуман, амирликдаги вазиятни ўрганган Бехбудий «Хуррият» газетасининг 1917 йил 1 май сониде «Бухоро воқеалари ва дафъи тухмат» сарлавҳали мақоласини чоп эттирди. Ушбу мақолада сиёсий уйғониш замони қелган бўлса-да, амирнинг ҳамон Россия мустамлакачилари, ҳусусан, Бухородаги элқихона бошлиғи Миллер таъсиридан қиколмаётгани, «семизлигидан захмат чекаётган «амир»нинг мутаассиб диндор ва амалдорлар қуршовида қолиб кетаётганлиғи»ни ёзганди.

Бехбудийнинг Бухородаги вазият ҳақидаги мақоласидан сўнг амир айқокчиларини унинг изига қўйиб, «газетада уриб қикқан» «Қадарқуш»қига жазо бериш йўлини излай бошлади. Ҳатто, бухоролик қадимқилар амир билан қелишган ҳолда Бехбудийга имзосиз хат ёзиб, уни қўрқитиб қўймоқчи бўлдилар.

Бехбудий бу ҳақда яна «Хуррият» газетасининг 1917 йил 16 июн сониде мақола ёзиб қикади. «Қақрор айтарман, қим мани қўрқутарман, деб бехуда захмат чекмасун, ўшал исмсиз мақтубнинг тақлифига мувофиқ, жавобимизни мана газетада ёздуқ ва энди мақтуб эгасининг бизга юборатурган ўлумига муқтазирмиз. Ҳар ҳолда ўлум бирдур, икки эмас!».

Бехбудийнинг бу мақоласи амирнинг айбини очиб, яна унинг қазабини қелтирди. Натижада Олимхон Бехбудийни ўлим билан қўрқитмоқ эмас, балки ўлдирмоқ қерак, деган фикрга қелди.

МУҲОЛИФАТЧИЛАР ЙЎЛГА ЧИҚДИЛАР

1917 йилнинг октябрида Петербургда бўлган давлат тўнтаришидан сўнг ҳоқимият тепасига қелган болшевиклар сиёсати мустамлакачилик тўнининг ўзгариши эди, ҳолос. Табиийки, Туркистонда қечган бу жараёнга «босмачилик» деб хато номланган истиклолчилик – совет ҳоқимиятига қарши қуролли ҳаракати қўп йиллар қаршилиқ

кўрсатиб, озодлик учун кураш олиб борди.

Бу ҳаракатнинг 1918-19 йиллардаги дастлабки босқичини кузатган Бехбудий энг макбул йўл хорижга бориб, болшевикларга қарши қайфиятдаги давлат раҳбарларидан ёрдам олиб, кучни бирлаштириш ва қашатқич зарба бериш, деб билди. Шу ниятда 1919 йил 25 март куни маслакдошлари Мардонкул Шомухаммад, Муҳаммадкул Ўрунбой ва бир турк билан Самарқанддан махфий равишда чиқиб кетди.

Бу вақтда тошкентлик Садриддинхон, Нуриддинбек ва Саидносир Миржалоловлар Туркияга, Мустафо Чўкаев эса Европага йўл олган, Шерали Лапин ҳам Европа давлатлари раҳбарларига хат билан мурожаат қилганди. Улар Кўконда тузилган Туркистон мухторияти раҳбарлари бўлиб, болшевиклар ва арман дашноқлари томонидан мухторият қонга ботирилгач, хорижий давлатлардан мадад кутиб, йўлга чиққан болшевикларнинг муҳолифлари эди. Муфтий Бехбудий хазратлари эса АКШ президенти билан учрашишни ният қилиб сафарга отланди.

Бу пайтда биринчи жаҳон уруши тугаб, қолиб бўлган Антанта давлатлари Парижда Версал конференциясини ўтказаятган эди. Болшевиклардек мустамлақачи очоқларнинг дунёга гегемонлик қилишини қўлаб хориж давлатлари, хусусан, биринчи қалда АКШ истамасди. Туркистон мухторияти раҳбарлари эса АКШ президентиға мактуб йўллабгина қолмай, ундан жавоб хати ҳам олгандилар...

АКШ ПРЕЗИДЕНТИ МУФТИЙНИ ҚУТГАНМИДИ?

Ўша вақтдаги АКШнинг 28-президенти Томас Вудро Вилсон (1856-1924) болшевикларга қарши кураш ташаббусқори бўлиб, қад тиклаятган «ўрис айиги» ни «бешиги»даёқ бўғиш ниятида эди. У АКШ президенти сифатида эмас, Нобел муқофоти совриндори сифатида ҳам дунёда обрўси қаланд бўлиб, болшевикларга қарши курашчилар билан музоқараға тайёр эди. Вилсон 1919 йил 18 январда Парижда бошланган тинчлик конференциясида болшевикларга қарши курашаятган барча муҳолифатчиларға махсус хат йўллаб, уларни Шахзода ороллариға таклиф этганди. Олти оролдан иборат мақкур сўлим масқан Истанбулнинг ёнгинасида бўлиб, қарб давлатлари раҳбарларининг бу ерға денгиз йўли билан етиб қелиши қутилаятганди.

Вилсон муҳолифатчилар билан қуларни бирлаштириб, болшевикларға зарба бериш ва тугатишни Париж тинчлик конференцияси қун тартибидаги долзарб масалалардан бири этиб қўйганди. Шу боис, бу масалани Истанбул яқинидаги оролда бевосита муҳолифатчилар билан муқоқама қилиш, вазиятни батафсил тахлил қилишға тайёр эди. АКШ президенти билан эса теран мулоҳазали, вазиятни беш қўлдай қиладиган туркистонлик болшевиклар муҳолифатқиси музоқара олиб қориши қерак эди. Бундай инсон эса ўша вақтда Бехбудий бўлиб, у Боқуга, ундан Истанбулға ўтиб, Шахзода ороллариға етиб қориши ва биринчи жаҳон урушида қолиб бўлган давлат раҳбарлари билан болшевиқзмға қарши кураш бўйича музоқарани бошлаши қерак эди.

МУФТИЙНИ КИМ КЎЛГА ТУШИРДИ?

Бу пайтга келиб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигидан ташкари, Ўрта Осиёнинг катта кисмини забт этган болшевиклар, хусусан, уларнинг айгокчилик махкамаси – ВЧК кенг тармок отиб улгурганди. ВЧК аксилайгокчилик тармоги оркали Версал конференциясида болшевикларга карши кураш масаласи мухокама этилишидан, унда болшевикларнинг ичкаридаги мухолифатчилари иштирок этишидан бохабар бўлганди. Шундай экан, кайсидир мухолиф киши ёки гурухнинг четга чикиши кандайдир йўллар билан Версал конференциясига боришидан дарак берарди. Ўша вақтда Туркистон ичида «босмачилар»дан ташкари, бош мухолифат лидери, табиийки, муфтий Бехбудий хазратлари бўлиб, унинг 1919 йил февралида Тошкентга келиб, вазият билан танишиб кетгани ҳам ВЧКга маълум бўлган.

Кўп ўтмай, Самаркандга кайтиб келган Бехбудийнинг у ерда туркиялик Наим афанди билан учрашгани хақидаги хабар тезда уларга етиб боради. Бундай вазиятда эса кузатув остидаги Бехбудий уйида кўринмай колди. Шунинг ўзиёк ён-атрофдан муфтийнинг дарагини излаш ишлари олиб борилишига сабаб бўлди. Тошкентдаги болшевиклар ВЧКасига Русиянинг Бухородаги элчихонаси ходими Уткин Бехбудийнинг Бухорога келганини кўрган одамлар борлиги хақида хабар беради. Муфтийнинг яна бир мухолифи амир Саййид Олимхондан уни тутишда фойдаланиш маъкуллиги эса тезда энг макбул вариант сифатида танланади. Бундан олдинроқ болшевиклар Бехбудийнинг амир билан ракиблигини билиб, муфтийдан Олимхонни кулатишда фойдаланишни ҳам ўйлагандилар. Бирок Бехбудийнинг нафакат амир билан, балки болшевиклар билан ҳам муроасага боролмаслиги аён бўлганди. Шундай экан, уни амир кўли билан гумдон килиш энг осон йўл эди. Бехбудийнинг Самарканддан пинхона чет элга чикканидан огох бўлгач эса бундан кулай пайт сифатида фойдаландилар. Яъни, олдинига чор охраникаси, эндиликда эса ВЧК айгокчиси бўлган Уткин Бухородаги кизил Русия элчихонаси ходими сифатида амир билан тезда боғланиб, Бехбудийнинг Бухорога келиб, «ёш бухороликлар» билан учрашгани, бу ердан Олимхонга карши куч тўпламок мақсадида хорижга кетаётганини шипшитган. Бу эса муфтий Бехбудийни шундоғам жини суймайдиган амир учун кулай бўлди. Боз устига, муфтий амирлик худудида экан. Шу тарзда болшевиклар амир кўли билан Бехбудийнинг изига тушди.

Натижада 1919 йил апрелида амир буйругига кўра, Шахрисабзга етиб борган Бехбудий ва унинг уч хамрохи камокка олинади. Бу ҳақдаги хабар 1919 йилнинг 23 апрелида «Мехнаткашлар товуши» газетасида чоп этилиб, муфтий «Бухоро тупрогидан ўтаётганларида турк муаллим Наим Афанди ила Карши шахри беги тарафидан кўлга олиниб, зиндонга ташлангани» айтиб ўтилганди. Болшевикча матбуот цензураси томонидан тайёрланган бу хабар оркали гўёки Бехбудий амир буйругига кўра, Тоғайбек томонидан зиндонга солингани, яъни муфтийнинг халк орасида обрў қозонганини билатуриб, халқдаям амирга карши кайфиятни кучайтириб, ўзларини ок килиб кўрсатмокчи бўлгандилар.

ЗИНДОНДАГИ РАХМДИЛ... ЖАЛЛОД

Муфтийнинг хамрохи бўлмиш Наим афандини Туркия билан муносабатларни ёмонлаштирмай, дея Карши шаҳри беги қўйиб юбортиради. Бехбудий, Мардонкул ва Мухаммадуллолар эса, Карши шаҳрига олиб келиниб, шахсан Тоғайбек томонидан зиндонда қийнок ва азобларга солинади. Обрў-эътиборли муфтийнинг қийноққа солинишидан, ҳатто, бекнинг жаллоди Аҳмад ваҳимага тушиб, Тоғайбекдан муфтийни озод қилишни ўтиниб сўрайди. Бекдан буни илтимос қилишининг сабаби, улар муфтийни зиндонбанд қилганларида, Бехбудий уларга ўз махфий сафарларини яшириб, хажга кетаётимиз, деб айтган эди. Шу йўл билан у мусулмон бек ва жаллодларнинг қўлидан озод бўлишни ўйлаганди.

Аммо Тоғайбек муфтийга карата: «Сизлар жаҳид ва кофирдирсиз, Бухорога, жаноби олийга тиг тортган сизнинг маслакдошингиз эмасмилар эди? Сизларни ўлдурмок керак. Сизлар қутулмок учун Байтуллохга бормокни баҳона этиб кўрсатасиз», дейди. Ҳатто, муфтийнинг тарафини олган жаллоди Аҳмаднияш калтаклатиб, сўнг ўлимга ҳукм қилади. Бехбудий ва унинг хамрохларини эса, «Наука и просвещение» журналининг 1922 йил 1-сонига хожи Муиннинг мақолисидаги фикрларга кўра, «ўзлари учун қабр қазига мажбур эдилар ва шу қабр ёнида уларни бўғизлаб, шу ерга қўмадилар».

Шу тариқа 1919 йил июн ойининг бошларида Карши шаҳрида буюк маърифатпарвар муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий 44 ёшида фожиа қатл қилинди. Гарчи, улуғ маърифатчи Бехбудий шахид бўлса-да, истиклолга интилган аждодимиз сифатида тарихда қолди ва қолажақ.

Умид БЕКМУХАММАД